

Psihološki vidiki pričevanja očividcev kaznivih dejanj

Peter Umek*

Povzetek

Pričevanja očividcev zločinov so pogosto netočna in tudi kriminalisti (in sodniki) sami prispevajo k temu zaradi slabega poznavanja zakonitosti zaznavanja, spominjanja in socialnih vidikov pričevanja, ter težnje po obsodbi osumljenca. Opisali smo nekaj pomembnejših ugotovitev tujih in naših poskusov in raziskav o procesu pridobivanja informacij (zaznava in vtisnjenje dogodka), o ohranjanju in pozabljanju ter o obnovi, ki bi jih kriminalisti in sodniki morali poznati pri vodenju informativnih razgovorov in zaslišanju. Ugotovili smo, da na točnost in popolnost spomina vplivajo številni dejavniki v vseh treh omenjenih stopnjah. Razvrstili smo jih v dejavnike dogodka ali zaznave situacije (pomembnost, trajanje, jakost, jasnost, stresnost itd.), osebnostne dejavnike priče (sposobnosti, izkušnje, stališča, osebnost, duševno in telesno stanje) in dejavnike pričevanja (konformnost, sugestivnost, način spodbujanja obnove, socialni pritisk preiskovalcev itd.).

Menimo, da je treba kriminalistom in sodnikom zagotoviti čim več znanja o zaznavanju, spominjanju in socialnih interakcijah ter jim omogočiti vsaj občasna posvetovanja s psihologom, ki se ukvarja s področji forenzične psihologije.

Ključne besede: sodna psihologija, preiskovanje kaznivih dejanj, pričevanje očividcev, proces spominjanja, zaznavanje, spominjanje

UDK: 343,143:159.953

1. Uvod

Človekovo zaznavanje in spominjanje, ki sta v vsakdanjem življenju učinkovita, se izkažeta za nezanesljiva v nekaterih posebnih nalogah, kot je na primer pričevanje tako v kriminalistični preiskavi kot tudi v sodnem procesu. Omejitve, lastne zaznavanju in spominjanju, ki so običajno nepomembne, se v teh posebnih socialnih pogojih lahko izkažejo za odločilne.

Pričevanje žrtev ali očividcev je posebno pomembno na zgodnejših stopnjah kriminalistične preiskave, pogosto pa se dogaja, da premalo preverjene izjave prič (večkrat tudi »izsiljenek«) zavedejo kriminaliste in preiskava lahko zaide v slepo ulico. Elizabeth Loftus, ena najpomembnejših raziskovalk pričevanja, meni, da je prav neverodostojno pričevanje poglaviti vzrok napačnih obsodb. Analize so pokazale, da je pričevanje lahko odločilno za obsodbo. Tako je v eni izmed svojih številnih raziskav ugotovila, da je kar 74% obsodb temeljilo na pričevanju, in skoraj polovica teh (169 od 347) samo na pričevanju enega očividca. Priče sodelujejo v razjasnjevanju kaznivih dejanj iz različnih motivov, imajo različne sposobnosti zaznavanja in spominjanja, lahko bi rekli, da je proces pričevanja pravzaprav odvisen od celotne posameznikove osebnosti. Poudariti moramo tudi, da potekajo duševni procesi, ki so vključeni v položaj, na zavestni in tudi na nezavedni ravni. Za oceno veljavnosti pričin izjav je zato treba ugotoviti njeno kompetentnost (pristojnost, sposobnost) in kredibilnost (verodostojnost).

* Peter Umek, doktor psiholoških znanosti, izredni profesor, Visoka šola za notranje zadeve, Kotnikova 8, 61000 Ljubljana

Kompetentnost določajo tiste pričine značilnosti, ki odločajo o sposobnosti pričevanja na sodišču (pod prisego). To so na primer starost, inteligentnost, trenutno duševno stanje, razmerja do posameznikov, vključenih v primer in njihova preteklost. Tako je treba na primer preveriti, ali otrok že loči med resničnostjo in domišljijo, in ali se tudi zaveda pomembnosti govorjenja resnice. Že v kriminalistični preiskavi bi morali zato predhodno zbrati nekaj podatkov o priči, na dejavnike kompetentnosti pa bi morali biti posebno pozorni tudi med informativnim pogovorom.

Kompetentnost torej odloča o tem, ali je priča sploh sposobna pričati, kredibilnost pa se nanaša na tiste značilnosti, ki odločajo o stopnji veljavnosti izjav. Kriminalisti in sodniki bi zato morali dobro poznati procese zaznavanja in spominjanja, ki so predvsem izbirni in konstruktivni. Nanje vpliva celotna posameznikova osebnost, fizično in socialno okolje ter tudi način opažanja. Swanson zato priporoča kriminalistom, da morajo pri ocenjevanju kredibilnosti dobiti zadovoljive odgovore predvsem na naslednja vprašanja¹:

- Je bila priča v času dogodka pri zavesti?
- Je bila morda pod vplivom alkohola ali drog?
- Kako je prišlo do tega, da je priča slišala, videla ali kako drugače zaznala kaznivo dejanje?
- Od kod je priča prišla, oziroma kam je bila namenjena?
- Kaj točno je priča delala tisti čas, ko se je kaznivo dejanje zgodilo?
- Kaj se je v času kaznivega dejanja še dogajalo, kar bi morda lahko motilo njeno pozornost?

Kriminalisti in predvsem preiskovalni sodniki, se morajo tudi zavedati, da bo v sodnem postopku z

¹ Swanson, s. 135.

navzkrižnim zasliševanjem preverjana verodostojnost priče. Zato je treba v informativnih pogovorih in zasliševanjih preveriti naslednje²:

— Ali ima priča morda kake osebne interese, predsodke ali nekritična stališča o obravnavanem primeru?

— Ali ima priča morda duševno ali telesno okvaro, ki bi lahko vplivala na njeno sposobnost zaznavanja, spominjanja ali poročanja o dogodku?

— Kakšni so bili fizični pogoji, kot so vreme, svetloba, vidnost, na kraju zločina?

— Koliko je priča resnicoljubna ali koliko priči lahko zaupamo glede na njeno preteklost?

Glede na navedena vprašanja lahko zaključimo, da na zaznavanje in spominjanje, ki sta temeljna pogoja vsakega pričevanja, vpliva celovitost značilnosti posameznika, njegove življenjske izkušnje, prepričanja, stališča in motivi, okolje in način pridobivanja informacij. Opazovalec je pri zaznavanju dejaven in njegove izjave so posledica vrednotenja in izbire delov dogodka in rekonstrukcije tega. Očividce motivira tudi želja po točnosti in popolnosti (ki je lastna vsem ljudem) pa tudi težnja po uresničenju pričakovanj pomembnih drugih (preiskovalci kaznivega dejanja). Zavedati se je treba, da so okoliščine pridobivanja informacij in poročanja o njih (pričevanje) odvisne tudi od socialnih in ne samo od fizioloških ali fizičnih dejavnikov.

V informativnem pogovoru (pričevanju) želimo dobiti točne in popolne informacije in zaznava in spomin sta pomembna dejavnika v procesu zbiranja informacij. Pravzaprav je spominska funkcija tista, ki v končni fazi odloča o kakovosti izjav o preteklih dogodkih, v našem primeru o kaznivih dejanjih.

Spominsko funkcijo lahko razdelimo v tri zaporedne faze³:

1. Pridobivanje informacij, ki vključuje zaznavo in vtisnjenje (kodiranje) dogodka. Že v tej prvi fazi se dogodek umesti in interpretira v skladu z subjektivimi prejšnjimi izkušnjami in vedenji (znanji). Ta faza vključuje tudi prenos informacij iz »kratko-ročnega spomina« (ikonični spomin, ki traja kvečjemu kako sekundo ali nekaj desetink več, je pa izredno popoln) v »dolgoročni spomin«, ki je spomin v pravem pomenu besede. Kateri deli informacij se bodo prenesli in dolgoročni spomin, je odvisno od več notranjih in zunanjih dejavnikov.

2. Retenca ali ohranjanje oziroma zadržanje zaznanih informacij. Zmožnosti dolgoročnega spomina so velike. Raziskave kažejo, da organizem ohrani mnogo več vtisov kot jih subjekt v vsakem trenutku

namerno in zavestno obnovi. Izkazalo se je tudi, da se lahko v posebnih okoliščinah spominjamo mnogih stvari, ki bi jih sicer imeli že za izgubljene. V spominu pa ne ohranimo vseh informacij, ki smo jih nekoč pridobili. Vzporedno z ohranjanjem informacij poteka tudi nasprotni psihični proces — pozabljanje. Pozabljanje bi lahko na splošno označili kot odpovedovanje spominskega učinka, kot izgubo zmožnosti, da obnovimo nek spominski podatek. Pozabljanje je to, česar ne moremo več obnoviti.⁴

3. Obnova (prepoznavna, ponovitev, priklic) pridobljenih informacij, ki pomeni proces osveščanja preteklih dogodkov in tudi poročanje o njih. Obnova lahko poteka kot prepoznavna ali pa kot priklic. Prepoznavna je pasivno obnavljanje vtisnjenih informacij ali samo delov teh informacij (ključni dražljaji). Priklic je aktivna oblika obnove in poteka brez navzočnosti prvotno zaznanih dražljajev (stvari, oseb, dogodkov).

Na točnost in popolnost spomina vplivajo številni dejavniki v vseh treh fazah. Lahko bi jih razvrstili v dejavnike dogodka ali zaznavne situacije (pomembnost, trajanje, jakost, jasnost, stresnost itd.), dejavnike priče (sposobnosti, izkušnje, stališča, osebnost, duševno in fizično stanje) in dejavnike pričevanja (konformnost, sugestibilnost, način spodbujanja obnove, socialni pritisk preiskovalcev itd). Napake v spominu so dvojne; napake izpuščanja, ki so predvsem posledica selekcionirane pozornosti ter procesov med retenco in napake dodajanja, ki imajo svoj izvor v interferenci spominskega procesa z mislimi, čustvi in zunanjimi vplivi.

2. Dejavniki pridobivanja informacij

Dokazano je, da trajanje opazovanja dogodka vpliva na točnost obnove. Z daljšanjem časa opazovanja se večja verjetnost objektivnosti obnove dogodka, podobno tudi večkratno opazovanje pojava olajša priklic.

Preučevali so tudi, kako kompleksnost dražljaja (dogodka) vpliva na zaznavo in vtisnjenje. Odnos med kompleksnostjo in vtisnjenjem ni enosmeren. Če kompleksnost narašča, si nekatere dele dogodka zapomnimo zelo dobro, druge pa slabo.

Marshall, Marquis in Oskamp⁵ so ugotovili, da so obnove subjektivno pomembnejših dogodkov bolj točne kot obnove, za pričo, nepomembnih dogodkov. Nekateri drugi avtorji (Leipe, Wells in Ostrom)⁶ so prišli do podobnih zaključkov, ko so razčlenjevali

² Prav tam.

³ Gudjonsson, s. 83

⁴ Musek idr, s. 104

⁵ Gudjonsson, s. 84

⁶ Prav tam, s. 85

pričevanja o opazovanju tatvine večje in manjše vrednosti. Priče so bolj pogosto prepoznale storilca, ki je ukradel stvar večje vrednosti. To bi lahko povezali tudi z ugotovitvami raziskav zunanjih dejavnikov pozornosti, da nenadni, nepričakovani, nenavadni pojavi bolj pogosto pritegnejo pozornost kot običajni dogodki, skladni s pričakovani. Neobičajni dogodki se zato tudi bolj vtisnejo v spomin in se jih dalj časa zapomnimo. Vprašljiva pa je točnost priklica, posebno pri bolj kompleksnem dogajanju, ko je pozornost usmerjena samo na izstopajoči del dogajanja, dogajanje pred tem pa zaznamo samo obrobno. To smo ugotovili tudi v analizi izjav prič pri prometnih nezgodah.⁷ Pokazalo se je, da priče pogosto na podlagi posledic sklepajo o dogodku, ki je pritegnil njihovo pozornost. Pri trčenju dveh avtomobilov, ki sta se po dogodku zasukala, sta priči dali napačno izjavo o smeri vožnje obeh v nesreči udeleženi avtomobilov, čeprav sta vozili neposredno za enim od vozil, pa seveda nista bili pozorni na njegove značilnosti.

Pridobivanje informacij je v veliki meri odvisno od pogojev zaznavanja, in če so ti slabi, je možnost zaznave podrobnosti bistveno zmanjšana. Pomembni pogoji zaznavanja so razdalja, gibanje, osvetlitev oziroma vidljivost in predvsem pri opazovanju ljudi tudi navzočnost množice. Zanimivo je, da kriminalisti in tudi sodniki pri vrednotenju izjav prič malo upoštevajo pogoje pridobivanja informacij, kar so tudi eksperimentalno dokazali. V igrani situaciji so očividci opazovali rop v različnih pogojih vidnosti (dobri, srednji, slabi). Pri identifikaciji roparjev so očividci, ki so opazovali rop v dobrih pogojih, pravilno prepoznali roparje v 74% poskusov, v primerjavi s 50% v srednjih in 33% v slabih pogojih. V nadaljnjem poteku eksperimenta so morali sodniki oceniti veljavnost identifikacij in za prvo skupino (dobri pogoji opazovanja) so menili, da so identifikacije pravilne v 69%, za ostali dve v 57% in 58%.⁸ Iz teh rezultatov bi lahko zaključili, da sodniki (in tudi kriminalisti) pogojev opazovanja ne upoštevajo in da v bistvu precenjujejo veljavnost izjav očividcev.

Napake v zapomnitvi in potem tudi v obnovi se nanašajo na zaznave časa, hitrosti, razdalje in velikosti. Ugotovitve več raziskovalcev so si podobne. Značilno za te ocene je precenjevanje (ki je pri ženskah izrazitejše), težnja po precenjevanju pa je še večja, če je bil očividec bolj vznemirjen, v stanju stresa.⁹

Loftusova je ugotovila, da je ocenjevanje hitrosti nezanesljivo in da je v ocenah precejšna razlika med ljudmi, kar je skladno z rezultati našega eksperimenta, v katerega je bilo vključenih 16 poskusnih oseb. Ugotovili smo dobro ločevanje različnih hitrosti, variabilnost v ocenah iste hitrosti pri različnih osebah in tudi različno ocenjevanje enakih hitrosti pri isti osebi. Povprečne ocene hitrosti se niso razlikovale za več kot 10km/h od resnične hitrosti. Ugotovili smo tudi tendenco k precenjevanju večjih hitrosti in k podcenjevanju manjših hitrosti.¹⁰

Na zaznavo in vtisnjenje in s tem v zvezi na kasnejšo točnost priklica vpliva narava kaznivega dejanja oziroma stresnost dogodka. Povečana vznemirjenost ali stresnost običajno izzove tudi pripravljenost in interes za opazovanje, ekstremni stresi pa imajo za posledico netočno in nepopolno kodiranje informacij¹¹. Skladne so ugotovitve več raziskav, da je spominjanje nasilnih dogodkov (ki povzročijo večji stres) manj popolno, kot nenasilnih¹². Pri zelo stresnih položajih je namreč pozornost zožena in zato tudi selektivna, usmerjena na manjše število značilnosti v okolju. Clifford in Hollin¹³ sta izvedla študijo, ki je vključevala tako naravo kot kompleksnost dogodka. Preizkušanci so si ogledali eno od šestih variant video filma. Tri variante so prikazovale nasilni zločin, tri pa nenasilnega. Opazovani storilec je nastopal sam, v družbi dveh in v družbi štirih oseb. Raziskovalca sta ugotovila, da so storilca pomembno manjkrat točno identificirali v nasilnem prikazu. V nenasilnem prikazu točnost identifikacije ni bila odvisna od števila oseb (sostorilcev), v nasilni sceni se je točnost identifikacije zmanjševala z večjim številom navzočih oseb. Zelo zanimiv poskus s tega področja sta izvedla tudi Loftusova in Burns.¹⁴ Preizkušancem sta pokazala film o oboroženem bančnem ropu. V prvi enačici filma so roparji sicer streljali, nihče pa ni bil poškodovan, drugič pa je bil otrok zadet v glavo. Tisti, ki so gledali nasilni prizor, so obnovili dogodek manj točno in kompleksno.

Da doživljanje emocionalnega stresa zožuje pozornost, dokazuje znani pojav osredotočenosti na orožje. Pri oboroženem ropu je pozornost usmerjena predvsem na orožje, s katerim ropar grozi in manj na roparja, kar ima za posledico nezmožnost opisa in nezanesljivo identifikacijo. Učinek orožja se pokaže celo, ko ljudje gledajo film o zločinu.¹⁵

¹⁰ Peklar, Umek, 1992

¹¹ Wrightsman, s. 142

¹² Hollin, s. 155

¹³ Prav tam.

¹⁴ Prav tam.

¹⁵ Loftus v Wrightsman, s. 156

⁷ Ciglarič, Umek, 1994

⁸ Wells, Lindsay in Ferguson, v Wrightsman, s. 145

⁹ Loftus, 1979

Christianson in Loftusova¹⁶ sta eksperimentalno dokazala, da je odnos med stopnjo emocionalnega stresa in spominom zapleten. Stres omogoča popolnejše pridobivanje informacij središčnih dogodkov, obrobne dogodke pa v takih okoliščinah zaznamo samo delno in tudi priklic je nepopoln, je veliko bolj konstrukcija kot pa obnova. Neodvisno od stresa pa kronična anksioznost in depresivnost zmanjšujeta usmerjenost pozornosti na okolje. Ljudje s takimi težavami so preveč zaposleni sami s seboj in to zmanjšuje njihovo sposobnost poročanja o določenem dogodku.

Dokazano je tudi, da ima interes pomembno vlogo v spominu. Tako na primer ženske opazijo in si tudi zapomnijo ženske detalje in moški moške. Poleg spola bi morali kriminalisti upoštevati tudi take značilnosti prič kot so izobrazba, poklic, zaposlitev, hobiji in podobno, da bi v informativnem pogovoru dobili tudi čim več pomembnih podrobnosti.

Raziskovalci so opozorili na ugotovitve, da ljudje vidijo tisto, kar je v skladu z njihovimi pričakovanji (očividci bodo npr. izjavili, da je imel napadalec pištolo v desni roki, kar je običajno in pričakovano), željami ali potrebami, preteklimi izkušnjami, stališči in prepričanji. Loftusova je identificirala štiri različne tipe pričakovanj, ki lahko vplivajo na zaznavo:

- kulturno vplivana pričakovanja ali stereotipi;
- pričakovanja preteklih izkušenj;
- osebna prepričanja;
- trenutna pričakovanja.

Znani raziskovalec spomina Yarmey¹⁷ pa je ugotovil, da socialno pogojena pričakovanja in stereotipi vplivajo predvsem v zaznavanju dogodkov, ki so kompleksni in trajajo krajši čas.

Z veljavnostjo dokazov o zaznanih dogodkih se je eksperimentalno in izkustveno ukvarjal znani švedski forenzični psiholog Arne Trankell, ki je svoje ugotovitve strnil v naslednjih treh točkah:¹⁸

1. Percepcija ima kot psihološki proces selektiven karakter in omejuje interpretacijo dražljajev v skladu z izkušnjami opazovalca. Človek lahko obvlada samo del signalov, ki prihajajo iz zunanjega sveta. Omejene možnosti receptornega sistema nam omogočajo registracijo samo dela dogajanja v naši okolici, pri tem selektivnem procesu pa dajemo prednost tistemu, kar je povezano z našimi izkušnjami.

2. »Lažna« slika dogodka je pogosto rezultat mehanizma logičnega dopolnjevanja čutnih vtisov. Interpretacija nepopolne informacije je večinoma v

skladu s poprejnimi izkušnjami opazovalca. Slika o dogodku je zasnovana na fragmentarnih vtisih, ki pa jih opazovalec na podlagi preteklih izkušenj logično dopolni. Te dopolnitve so verjetne, ne pa nujno točne.

3. Stališča, želje, osebni interesi in koristi že vnaprej določajo interpretacijo čutnih podatkov. Tako naša stališča do drugih ljudi vedno vplivajo na tolmačenje tistega, kar se je zgodilo. Ljudje imajo izdelana stališča do posameznikov, problem pa je v tem, da mešajo zaznave z razumevanjem, ki je v skladu z njihovimi pričakovanji, odvisnimi od kognitivnih shem.

V eksperimentu, ki smo ga izvedli pri nas,¹⁹ smo skušali ugotoviti, kako različna usmerjenost (in s tem tudi intenzivnost in obseg) pozornosti vpliva na zaznavo oseb v razmeroma kompleksni situaciji. Eksperiment je potekal v treh skupinah, vse skupine so ločeno gledale televizijski film, vendar z različnim navodilom (zavajajoče, nevtrarno, usmerjeno). Po ogledu filma so morali člani vseh treh skupin opisati tri glavne osebe.

Pri poskusu smo izhajali iz hipoteze, da so med osebami z različno usmerjeno pozornostjo količinske in kakovostne razlike v zaznavah oseb. Pričakovali bi, da bo usmerjena skupina navajala več podatkov o opazovanih osebah kot napačno usmerjena in neusmerjena, v resnici je ravno obratno. Usmerjena skupina je navedla skoraj enkrat manj različnih značilnosti opazovane osebe kot napačno usmerjena in neusmerjena skupina. Usmerjena skupina je torej navajala najmanj elementov osebnega opisa, so pa ti elementi manj raznoliki, bolj predstavljajo opazovane osebe in zato so opisi oseb veljavnejši. Tudi pri napačno usmerjeni in neusmerjeni skupini največ elementov opisa ustreza stvarnosti, je pa veliko število opisov, ki niso v skladu z značilnostmi opazovane osebe. Za to je več razlogov, opozarjam samo na enega, ki ima posebno pomembno vlogo pri zbiranju obvestil od očividcev kaznivih dejanj ali drugih dogodkov. Jasno je, da so bile pri usmerjeni skupini glavne osebe iz filma v središču zaznavnega polja, pri napačno usmerjeni skupini na obrobju senzornega polja (učinek senzorne inhibicije), pozornost pri neusmerjeni skupini pa je bila preveč razpršena. Zaradi učinka senzorne inhibicije in neusmerjene pozornosti so bile zaznave oseb na robu zavesti in zato tudi manj jasne. Eksperimentalna situacija je tudi socialna situacija (še bolj zahtevna socialna situacija pa je pričevanje) in zanjo veljajo vse zakonitosti socialne interakcije. Od preizkušancev ni nihče zahteval, da bi opisali vse elemente, pa so

¹⁶ Gudjonsson, s. 85

¹⁷ Gudjonsson, s. 86

¹⁸ Umek, s. 164

¹⁹ Prav tam, s. 161-173

očitno hoteli ustreči eksperimentatorju (učinek pričakovanja) in tudi ohraniti mnenje o svojih sposobnostih. Opozoriti pa moram, da ti procesi ne delujejo na zavestnem nivoju in da pri zbiranju obvestil dobronamerni očividci opisujejo osebe in dogodke, ne da bi se prav zavedli netočnosti opisov. Njihovi opisi so popolni, ker jih oblikujejo na podlagi ključnih dejavnikov (centralne lastnosti, kognitivne sheme, halo učinek), ki so odvisni od motivov, interesov, čustev, pričakovanj, oziroma od vsega, kar razumemo pod pojmom notranji dejavniki zaznavanja. Lahko zaključimo, da število elementov osebne opisa ne more biti merilo veljavnosti opisa. Na veljavnost lahko sklepamo predvsem iz usklajenosti opisov različnih očividcev (pa še to ne v vseh primerih, kot so pokazale nekatere tuje raziskave) in iz navajanja podrobnosti ali posebnosti, ki si jih očividci težko izmislijo ter ne izvirajo iz prototipa. Zato je pomembno, da kriminalist ali sodnik oceni, ali je očividec zaznaval dogodek namerno ali po naključju, koliko je bil pri opazovanju dejaven in kam je bila njegova pozornost usmerjena. V analizi rezultatov smo ugotovili tudi, da so merila za ocenjevanje lastnosti izrazito subjektivna in da imajo različni pojmi za različne ocenjevalce enak pomen, ravno tako pa imajo lahko isti pojmi za različne ocenjevalce različen pomen.

3. Dejavniki ohranjanja informacij

Podali smo kratek pregled možnih vplivov na pridobivanje informacij in prehajamo na drugo stopnjo spominskega procesa, to je retenco. Splošno je ugotovljeno, da med zaznavo in ponovnim priklicem postane spomin manj popoln in točen. Slabljenje učnega učinka, tj. pozabljanje, je bilo in je še dokaj pogost predmet psiholoških raziskav, ugotovitve pa so dokaj enotne. Hitrost pozabljanja ni enakomerna, takoj po zaznavi je proces pozabljanja hiter, kasneje pa se upočasni. Po Ebbinghausu (znameniti raziskovalec spomina) poteka pozabljanje v prve pol ure zelo hitro, naslednjih deset ur se upočasni, naslednja dva dneva poteka še počasneje in nato retenca propada zelo počasi. Grassberger pa navaja, da je na koncu drugega dne mogoče obnoviti samo petino prvotno doživetega, po enem tednu približno desetino in potem pozabljanje skoraj ne napreduje več. Iz tega razloga je za kriminaliste zelo pomembno, da dobijo izjave očividcev čim prej, seveda če jih zanimajo tudi podrobnosti, kajti angleški psiholog Bartlett, ki je preučeval kakovostne spremembe, je dokazal, da je spomin o preteklih dogodkih bolj rekonstrukcija novega kot pa reprodukcija tistega, kar

je od originala ostalo. Pri tem pa se morajo kriminalisti in sodniki zavedati, da ljudje nezavedno deformirajo spomine, jim odvzemajo ali pa celo dodajajo. Bartlett je ugotovil, da se pri spominjanju zvrstijo naslednji podzavestni procesi:²⁰

— V spominu se najdlje zadržijo splošni vtisi. Bolj si zapomnimo tudi čustveno obarvane vsebine.

— V spominu se dobro zadržijo tudi izstopajoče in karakteristične posameznosti.

— Pri reprodukciji se ohrani misel, splošni vtis in značilne posameznosti, veliko pa se izpusti, nekaj doda, spremeni in izmisli, tako da je izjava logično povezana.

— V reprodukcijah imajo veliko vlogo izkušnje, interesi in želje posameznikov.

— Elementi, ki jih posameznik v reprodukciji spominov doda, se združijo s starimi in se nato ponovno spreminjajo in prilagajajo.

Seveda ni samo čas dejavnik, ki povzroča pozabljanje; proces pozabljanja je posledica raznih drugih dejavnikov, ki prihajajo do izraza v časovnem poteku. Posamezni avtorji še vedno niso enotnega mnenja glede tega, kateri dejavniki so dejanski povzročitelji pozabljanja. Oblikovali so več hipotez o vzročnih dejavnikih pozabljanja in danes kaže, da so vsaj tri med njimi vredne vsega upoštevanja. Hipoteza o slabljenju spominskih sledi predpostavlja, da je pozabljanje posledica slabljenja spominskih sledi, ki jih zapuščajo v živčnem sistemu čutni vtisi. Po tej domnevi bi bilo torej pozabljanje pravzaprav disfunkcija procesov ohranjanja, čeprav tega še ni mogoče dokazati. Če si namreč predstavljamo spominske sledi kot neke biokemične strukture (kar po vsej verjetnosti tudi so), bi sčasoma skorajda nujno prihajalo do sprememb v teh strukturah (zaradi neuporabe). Po domnevi o interferenci naj bi bilo pozabljanje posledica dejstva, da se posamezni čutni procesi in procesi ohranjanja ter obnavljanja medsebojno ovirajo. Ker v našem živčnem sistemu dejansko v vsakem trenutku potekajo različni procesi (spoznavni procesi), bi bilo mogoče, da je pozabljanje v veliki meri zares posledica medsebojnega oviranja teh procesov. Sigmund Freud je že v začetku tega stoletja postavil domnevo, da včasih pozabljam zaradi tega, ker nekatere psihične vsebine in doživetja izrinemo iz zavestnega področja, potisnemo v podzavest (potlačevanje izkušenj). Menil je, da potlačimo zlasti neugodne in neprijetne izkušnje, ki povzročajo duševno napetost, nezadovoljstvo in konflikte (ta njegova domneva je bila tudi eksperimentalno dokazana). V skrajnih primerih lahko psihični pretres povzroči obsežno ali celo popolno

²⁰ Umek, Jančar, s. 131-138

izgubo spomina (amnezija). Dokazano je tudi, da ohranimo v spominu veliko več prijetnih in ugodnih kakor pa neugodnih doživetij in izkustev. In končno nam kažejo številni klinični in drugi primeri, da lahko v pogojih, ko oslabi zavestna kontrola (v hipnozi, v narkozi, v sanjah), pri posameznikih priključimo v zavest vsebine in doživetja, ki se jih sicer sploh ne spominjajo.²¹

Raziskav retence, ki se nanašajo na preučevanje kaznivih dejanj, je dovolj in večina potrjuje ugotovitve klasičnih eksperimentov spomina ter jih tudi dopolnjuje. Lipton²² je preizkušancem, ki niso vedeli, da bodo potem pričevali, pokazal film o ropu. Tisti, ki so poročali o filmu po enem tednu, so dali 18% manj informacij kot tisti, ki so o dogajanju poročali takoj. Podoben poskus smo izvedli tudi pri nas z dijaki srednje policijske šole kot preizkušanci. Gledali so sedem minut trajajoč prizor bančnega ropa. Po ogledu so morali opisati oba roparja, prizorišče ropa in dogajanje pred in po ropu. Čez teden dni so (brez ogleda filma) ponovno opisali dogajanja v zvezi z ropom. Ugotovili smo, da so pomembno manj podatkov navajali za dogajanje pred ropom, za dogajanje med ropom in po njem pa ni bilo pomembnih razlik v količini informacij. Tak rezultat lahko pojasnimo s povezanostjo in dinamičnostjo dogajanja (dogajanje pred ropom ni vzbudilo posebne pozornosti, ker ni bilo v ničemer dramatično), poprejšnjim opisom (kar pomeni učenje) in tudi vplivom razprave, ki se je razvila po zaključku poskusa. Razlike med prvim in drugim opisom so bile predvsem kakovostne narave. V drugih opisih so dijaki navajali mnogo manj podrobnosti, dodali in opisali pa so tudi manj pomembne dogodke. Opisi so bili tako daljši in manj jasni in prav jasnost se je tudi v nekaterih drugih raziskavah pokazala kot indikator točnosti navedb, medtem ko obširno opisovanje negativno korelira s točnostjo. Opaziti je bilo tudi razlike v opisih obeh roparjev. Še bolj kot prvič je prišlo do izraza pretiravanje v višini, izrazito so omenjali vznemirjenost roparjev, podrobnosti so se izgubile in intraindividualne razlike opisov roparjev so bile zato manjše. Razlike med opisi posameznikov so se torej zmanjšale, opisi so bili mnogo manj podrobni in so nagibali k splošnosti. Iz teh ugotovitev bi lahko tudi zaključili, da strinjanje med posamezniki ne pomeni tudi veljavne izjave, ali povedano drugače, ne moremo pričakovati, da je pričevanje več očividcev bolj verodostojno kot pričevanje enega očividca. Cela skupina se lahko ravno tako sklada (ujema) v napačnih kot tudi v točnih podatkih. Ta ugotovitev

se zdi pomembna za kriminalistično prakso in narekuje temeljito strokovno (lahko psihološko) analizo izjav posameznika ter skupine.²³

Eksperimentalno so tudi ugotovili, da pozabljanje ne poteka za vse vtisnjene dražljaje enako in je odvisno od njihove narave. Tako je prepoznavanje glasu že po 24. urah zelo nezanesljivo, prepoznavanje obrazov je manj podvrženo slabljenju spomina in je dosti zanesljivo tudi po daljšem vmesnem času, po zelo dolgem času pa so tudi identifikacije obrazov nezanesljive²⁴. Zmanjša se stopnja pravih identifikacij, večja je tudi variabilnost, kot je ugotovil Shepherd.²⁵ Opozoriti je potrebno, da moramo ločiti napake v identifikaciji, ki so posledica slabe zaznave, od napak zaradi slabljenja spomina.

V nasprotju s splošnim prepričanjem ima interferenca lahko tudi pozitiven vpliv in ni nujno, da učinkuje samo negativno. Zopet navajam raziskavo Loftusove,²⁶ v kateri je preizkušancem pokazala enominutni film o avtomobilski nesreči in jih potem o dogajanju spraševala. Prvo skupino je vprašala, kako hitro je vozil avto, ko je prevozil prometni znak »Stop«, drugo pa, kako hitro je vozil, predno je zavil. Ob koncu spraševanja, pa je člane obeh skupin vprašala, če so v filmu videli znak »Stop«. V prvi skupini je bilo 53% pozitivnih odgovorov, v drugi pa samo 35%. Zaključila je, da je vprašanje, ki je vključevalo tudi znak »Stop«, spodbudilo oziroma oživilo spomin. Kaj pa se zgodi, če je tako vprašanje zavajajoče? Eno izmed vprašanj je vsebovalo tudi besedo skedenj, ki pa ga v prizoru ni bilo. Po enem tednu je 17% oseb poročalo, da je videlo v filmu tudi skedenj. Nova (zavajajoča) informacija je bila pri teh osebah sprejeta kot objektivno dejstvo, dobila je status znanega dražljaja.

Do podobnih ugotovitev so prišli s preučevanjem vpliva skupinske razprave pred pričevanjem o kakem dogodku, vendar pa rezultati raziskav (ali pa samo interpretacije rezultatov) niso skladni. Alper ter Worvick in Sanders²⁷ so ugotovili, da skupinska razprava prispeva k večji točnosti, povečalo pa se je število informacij, ki jih v zaznanem dražljaju objektivno ni bilo. Hollin in Clifford²⁸ sta prepričana, da skupinska razprava prispeva k sistematičnim napakam v pričevanju. V poskusu sta skupini vsilila dve priči, ki naj bi vedeli pravilne odgovore (so bili pa v resnici zavajajoči) in skupina je njune informacije sprejela ter pravilne odgovore spremenila v ne-

²³ Prostran, Umek, 1993

²⁴ Yarmey; Clifford, v Gudjonsson, s. 87

²⁵ Hollin, s. 156

²⁶ Wrightsman, s. 143

²⁷ Hollin, s. 156

²⁸ Prav tam, s. 157

²¹ Musek idr., s. 105, 106

²² Wrightsman, s. 143

pravilne. Zato avtorja priporočata, da je treba dobiti izjave prič, preden jih »okuži« mnenje drugih (tudi mediji).

Zavajajoče informacije vplivajo predvsem, če obnovi predhodi dolg retencijski interval. Obrobni detajli opazovanega dogodka lažje interferirajo z informacijami po dogodku, kot pa centralne značilnosti. Prišli so tudi do zanimivega spoznanja, da zavajajoča informacija (ali pa vprašanje) manj vpliva na stališča prič, če je ta prepričana, da kriminalisti ne vedo, kako se je zgodilo kaznivo dejanje. Če pa kriminalist zbudi vtis, da pozna potek dogajanja, priča prilagodi svoje izjave sugeriranim vprašanjem.

Pokazalo se je, da pregledovanje slik obrazov poveča pogostost identifikacije oseb, ki so jih prič pred tem videle na sliki. Postavlja pa se vprašanje, kakšne posledice bi bile, če bi priča na sliki prepoznala napačno osebo? Sodnih zmot (dokazanih) zaradi napačne prepoznave je bilo dosti, kar zopet navaja na misel, da je treba vsako pričevanje strokovno analizirati in to velja tako za predkazenski kot tudi za kazenski postopek.

4. Dejavniki obnove

Zavedati se moramo, da je vsako pričevanje tudi proces družbene interakcije, v katerem se zaradi različnih dejavnikov resnica ali del resnice izgubi. To ne pomeni, da je pričevanje nekoristno, poznati je treba le njegove omejitve in pogoje, v katerih je zanesljivo. V dosedanem besedilu smo navajali vplive na pričevanje v procesu pridobivanja in shranjevanja informacij in prehajamo na tretjo stopnjo spomina, to je obnovo. Obnova lahko poteka kot prepoznavna ali pa kot priklic. Že vsakdanje izkušnje dokazujejo, da je prepoznavanje učinkovitejše od priklica. To vedo tudi kriminalisti, saj ljudje mnogo lažje prepoznavajo osebe po fotografijah kot po opisu in to so dokazali tudi z eksperimenti.

Davies²⁹ je dal poskusnim osebam serijo opisov ljudi z njihovimi fotografijami, ki so jih morali med seboj povezati. Rezultati so bili zelo slabi, saj je samo enemu preizkušancu uspelo povezati vse slike in opise. Zakaj opisi niso primerni za prepoznavanje oseb? Opisi so vedno sestavljeni iz posameznosti, predstava o neki osebi pa je shranjena v našem spominu kot celota, ki jo je težko ali nemogoče razdeliti na dele, poleg tega pa iz enakih delov lahko sestavimo različne celote (predvsem je to odvisno od naših kognitivnih shem). Zavedati se moramo, da

predstave nikoli niso popolne in da tudi »napačni« dražljaji, kot so skice osumljenca, ki vsebujejo samo dele, povežemo v čisto določeno novo predstavo.

Brandon in Davies³⁰ navajata v svoji knjigi kar 70 primerov, v katerih je bila napačna prepoznavna poglavitni dejavnik, da je bila obsojena nedolžna oseba. Naj navedemo primer iz njune knjige. Policija je objavila sliko roparja, ki je bila narisana po opisih prič. Več oseb je sporočilo policiji, da je slika podobna nekemu pastorju katoliške cerkve. Obtožili so ga in na procesu ga je sedem prič identificiralo kot roparja, drugih dokazov pa proti njemu ni bilo. Imel je srečo, kajti oglasil se je pravi ropar, ki je bil v tem času že obsojen in zaprt. Bil je 15 let mlajši od pastorja, vendar mu je bil resnično zelo podoben.

Ob tem primeru moramo opozoriti na dejstvo, da tako kriminalisti kot tudi sodniki skušajo predvsem rešiti primer in je lahko cilj iskanja resnice temu podrejen (nezavedno in nenamerno). Zato se dogaja, da v preiskavi kaznivega dejanja zbirajo predvsem pozitivne podatke, negativnih pa ne upoštevajo dovolj. To je še bolj pogosto pri pričevanju, ki je vodeno s spraševanjem. Vprašanja so pogosto sugestivna ali pa vsaj v skladu z domnevami kriminalista, ki »bolje« sliši odgovore, ki potrjujejo njegovo domnevo. Pričevanje je tudi nekakšna psihološka »prisila«, ki ji prič podležijo in skušajo iz svoje notranje potrebe pomagati kriminalistom rešiti primer. Ko npr. pregledujejo fotografije kriminalcev, začutijo dolžnost identificirati nekoga, čeprav jih v to pravzaprav nihče ne sili. In ko očitivec ali žrtev identificira osumljenca na fotografiji, je velika verjetnost, da ga bo identificirala tudi pri soočenju, ker je težko priznati zmotu in spremeniti svoje mnenje (tudi ti procesi delujejo večinoma na nezavedni ravni).

Koliko je prepoznavna veljavna, nam kaže Buckhoutov poskus.³¹ Uprizoril je lažen napad pred študenti (141), ki tega niso pričakovali. Sedem tednov kasneje so študentje poskušali prepoznati napadalca po šestih slikah in 40% je bilo pravih, 60% pa napačnih prepoznav. Dve tretjini teh je izbralo sliko človeka, ki je bil sicer pri napadu navzoč, ni pa bil v njem udeležen. To pomeni, da prič pri prepoznavi vpletejo v kriminalno dogajanje tudi osebe, ki z njim nimajo nikakršne (razen naključne) zveze.

Predvidevamo lahko, da je veljavnost prepoznav v resničnih okoliščinah še manjša zaradi strahu očitveca ali žrtve, zaradi slabe vidljivosti, kratkosti dogodka, pa tudi zato, ker se kriminalci zakrivajo, da jih ne bi prepoznali. Buckhout³² je prikazal

³⁰ Wrightsman, s. 138

³¹ Wrightsman, s. 144

³² Prav tam, s. 145

²⁹ Umek, Jančar, s. 134

roparski napad na televiziji in povprašal gledalce, kdo izmed osumljencev (pokazal je njihove slike) je možni napadalec. Oglasilo se je 2145 gledalcev in samo 15% je identificiralo pravega napadalca. Tak rezultat ni nič boljši od ugibanja po naključju.

Ugotovili so, da je prosto pripovedovanje o dogodku bolj točno kot pričevanje, vodeno s spraševanjem, vendar pa so proste obnove manj popolne. Da bi dobili čim več verodostojnih podatkov, kriminalisti uporabljajo različne metode pri spraševanju prič in ena izmed najbolj uporabnih je kognitivni intervju.

Obnova nudi verodostojne informacije, podatki pa so pogosto premalo popolni, zato jih je treba dopolnjevati s postavljanjem (ključnih) vprašanj, ki pa so lahko (tega se kriminalisti morajo zavedati) tudi zavajajoča, ker kriminalist pač samo domneva, kako se je kaj zgodilo. Kako je mogoče ločiti realno obnovo od sugeriranega (ali iz drugih vzrokov preoblikovanega) spomina? Veljavne obnove vsebujejo več senzornih informacij (barve, oblike, posebnosti) sugerirani opisi pa so daljši, manj jasni in živi, pa tudi bolj splošni.

Izidi raziskav kažejo tudi, da že majhne razlike v postavljanju vprašanj vplivajo na odgovore. Loftusova,³³ je ugotovila, da ljudje različno poročajo o

istem dogodku, če so v vprašanjih uporabljene različno »močne« besede.

Pri priklicu je treba še enkrat poudariti, da je pričevanje poseben socialni položaj in da na izjave v pomembni meri vplivajo dejavniki priče, spraševalca in tudi pogoji pričanja.

5. Zaključek

Pričevanje očitovcev zločina je pogosto netočno in tudi kriminalisti (in sodniki) sami prispevajo k temu zaradi slabega poznavanja zakonitosti zaznavanja, spominjanja in socialnih vidikov pričevanja ter težnje po obsodbi osumljenca. Validnost pričevanja bi lahko povečali, če bi pričevanje lahko ocenili za to usposobljeni psihologi. V naših razmerah to verjetno ni mogoče in zato je treba kriminalistom in sodnikom zagotoviti čim več znanja o zaznavanju, spominjanju in socialnih interakcijah ter jim omogočiti vsaj občasna posvetovanja s psihologom, ki se ukvarja s policijsko oziroma kriminalistično psihologijo.

³³ Wrightsman, s. 143

LITERATURA:

- Ciglarič, R. : Veljavnost izjav prič pri prometnih nezgodah. Ljubljana, VŠNZ, 1994 (neobjavljena diplomska naloga, mentor P. Umek)
- Gudjonsson, G. : The Psychology of Interrogations, Confessions and Testimony. Chichester, John Wiley & Sons, 1992
- Hollin, C. R. : Psychology and Crime. London, Routledge, 1989
- Loftus, E. F. : Eyewitness Testimony. London, Harvard University Press, 1979
- Musek, J. , Polič, M. , Umek, P. : Uvod v psihologijo. Ljubljana, MNZ — VŠNZ, 1992
- Peklar, B. : Ocenjevanje hitrosti motornih vozil. Ljub-

- ljana, VŠNZ, 1992 (neobjavljena seminarska naloga — mentor P. Umek)
- Swanson, C. , Chamelin, N. , Territo, L. : Criminal investigation. New York, McGraw — Hill, 1992
- Umek, P. : Vpliv socialne percepcije in pozornosti na veljavnost izjav. Zbornik strokovno-znanstvenih razprav, 5, str. 161—173, Ljubljana, 1993
- Umek, P. , Jančar, S. : Osebni opis — psihološka analiza in kritika.
- Zbornik strokovno-znanstvenih razprav, 4, str. 131-137, Ljubljana, 1971
- Wrightsman, L. : Psychology and Legal System. Pacific Grove, Brooks/Cole Publishing Company, 1991

Psychological aspects of eyewitness testimony

Peter Umek, Psychologist, Ph. D., Associate Professor at the Police College, Kotnikova 8a, 61000 Ljubljana, Slovenia

Eyewitness testimony of crime often tends to be inaccurate, due to the criminal investigators' (and judges') poor knowledge of the laws of perception, recall, social aspects of testimony and the tendency to inculcate the suspect. The paper describes some important findings of foreign and domestic experiments and research in relation to the processes of acquiring information (perception and impressing the event in the memory), as well as their preservation, forgetting and reconstruction, which all criminal investigators and judges should know in conducting interviews and interrogations.

It has been established that there are numerous factors which influence the accuracy and integrity of recall in all three mentioned phases. They are classified in factors of the event or perception of the situation (rele-

vance, duration, strength, clarity, stressfulness etc.), in personality factors of a witness (abilities, experience, attitudes, personality, mental and physical state) and factors of testimony (conformity, suggestibility, a way of stimulating reconstruction, social pressures of investigators etc.)

The author considers that criminal investigators and judges should receive as much knowledge on perception, memory and social interactions as possible, and that they should be enabled occasional consultations with a psychologist dealing with forensic psychology.

Key words: forensic psychology, criminal investigation, eyewitness testimony, memory processes, perception, remembering

UDC 343. 143:159. 953